

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 आणि बालशिक्षणातील बदल

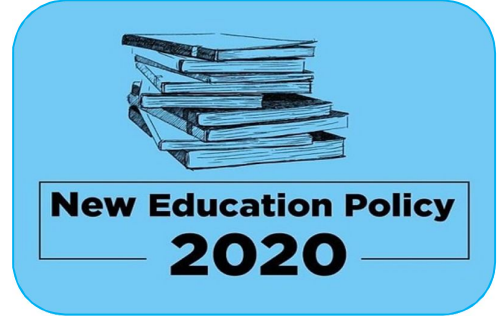
श्री . राजेंद्र बाजीराव पालवे

प्राचार्य

सुधागड युज्युकेशन सोसायटी मा. व. उ. मा. विद्यालय कळंबोली ता .पनवेल. जि. रायगड.

गोषवारा

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (National Education Policy – NEP 2020) हे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणणारे धोरण आहे. या धोरणामध्ये बालशिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले असून प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (Early Childhood Care and Education – ECCE), मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (Foundational Literacy and Numeracy – FLN), मातृभाषेतून शिक्षण, अनुभवाधारित अध्यापन आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. 3 ते 8 वर्षे वयोगटातील मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी नवीन 5+3+3+4 शैक्षणिक रचना स्वीकारण्यात आली आहे, ज्यामध्ये पूर्वप्राथमिक शिक्षणाला औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग म्हणून समाविष्ट करण्यात आले आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, शासकीय अहवाल, संशोधन लेख, पुस्तके, शैक्षणिक नियतकालिके आणि विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या अहवालांचा आधार घेऊन माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे आढळून आले की NEP 2020 मुळे बालशिक्षणामध्ये खेळावर आधारित (Play-based), कृतीप्रधान (Activity-based), अनुभवाधारित (Experiential) आणि कौशल्याधारित (Competency-based) शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले आहे. मातृभाषेतून अध्यापन, सतत आणि सर्वांगीण मूल्यमापन, शिक्षक प्रशिक्षण, डिजिटल शिक्षणाचा वापर आणि मुलांच्या सर्वांगीण विकासावर भर यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत होत आहे. तसेच मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान हे बालशिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणून निश्चित करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, बालशिक्षण, प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (ECCE), मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (FLN), 5+3+3+4 रचना, मातृभाषेतील शिक्षण, अनुभवाधारित शिक्षण.

प्रस्तावना

शिक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाचा मूलभूत आधार आहे. बदलत्या जागतिक परिस्थिती, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेच्या गरजा लक्षात घेऊन भारत सरकारने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (National Education Policy – NEP 2020) जाहीर केले. हे धोरण 29 जुलै 2020 रोजी मंजूर करण्यात आले असून, 1986 च्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाची जागा घेणारे हे भारतातील 21 व्या शतकातील पहिले शिक्षण धोरण आहे. या धोरणाचा मुख्य उद्देश सर्वांसाठी समताधिष्ठित, गुणवत्तापूर्ण, सर्वसमावेशक आणि कौशल्याधारित शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे हा आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये बालशिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. तीन ते आठ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (Early Childhood Care and Education – ECCE) हा शिक्षणाचा पाया मानण्यात आला आहे. यासाठी पारंपरिक 10+2 शैक्षणिक रचनेऐवजी 5+3+3+4 ही नवीन अभ्यासक्रम व शैक्षणिक रचना स्वीकारण्यात आली आहे. या रचनेमुळे पूर्वप्राथमिक शिक्षणाला औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग म्हणून मान्यता मिळाली असून मुलांच्या वयानुसार आणि विकासाच्या टप्प्यानुसार शिक्षणाची मांडणी करण्यात आली आहे. या धोरणामध्ये बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी खेळावर आधारित (Play-based), कृतीप्रधान (Activity-based), अनुभवाधारित (Experiential) आणि शोधाधारित (Discovery-based) शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. मुलांमध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (Foundational Literacy and Numeracy – FLN) विकसित करणे हे प्राथमिक शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे. तसेच मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण, सतत आणि सर्वांगीण मूल्यमापन, सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, संवादकौशल्य आणि जीवनकौशल्यांचा विकास यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

पूर्व साहित्याचा अभ्यास

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (2020) मध्ये तीन ते आठ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षणाला (ECCE) विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. या धोरणामध्ये 5+3+3+4 ही नवीन शैक्षणिक रचना स्वीकारून पूर्वप्राथमिक शिक्षणाला औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग बनविण्यात आले आहे. तसेच मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (FLN), मातृभाषेतून शिक्षण, अनुभवाधारित अध्यापन आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT, 2023) यांनी तयार केलेल्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा – शालेय शिक्षण 2023 मध्ये बालकांच्या वयानुरूप शिक्षण, खेळावर आधारित अध्यापन, कृतीप्रधान अध्ययन, सर्जनशीलता आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. या आराखड्यात NEP 2020 मधील उद्दिष्टांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक शैक्षणिक दिशा स्पष्ट करण्यात आली आहे.

युनिसेफ (UNICEF, 2019) च्या अहवालानुसार बालपणीचे शिक्षण हे मुलांच्या बौद्धिक, सामाजिक, भावनिक आणि भाषिक विकासाचा पाया आहे. गुणवत्तापूर्ण प्रारंभिक शिक्षणामुळे पुढील शालेय शिक्षणातील यश, शिकण्याची क्षमता आणि सामाजिक समायोजन अधिक प्रभावी होते.

युनेस्को (UNESCO, 2021) यांनी शिक्षणामध्ये समावेशकता, समान संधी, गुणवत्तापूर्ण अध्यापन आणि शाश्वत विकासासाठी प्रारंभिक शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. बालशिक्षणामध्ये अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणपद्धतींचा अवलंब केल्यास शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारते, असे अहवालात नमूद करण्यात आले आहे.

OECD (2021) च्या अभ्यासानुसार प्रारंभिक शिक्षणामध्ये गुणवत्तापूर्ण अध्यापन, प्रशिक्षित शिक्षक, योग्य शैक्षणिक वातावरण आणि पालकांचा सहभाग हे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे घटक आहेत. आधुनिक शिक्षणामध्ये कौशल्याधारित आणि अनुभवाधारित शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिले जात आहे.

अध्ययनाचे उद्देश

- ❖ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) मधील बालशिक्षणासंबंधी तरतुदींचा अभ्यास करणे.
- ❖ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
- ❖ प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (ECCE) आणि मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (FLN) यांच्या महत्वाचा अभ्यास करणे.
- ❖ 5+3+3+4 या नवीन शैक्षणिक रचनेचा बालशिक्षणावर होणारा परिणाम समजून घेणे.
- ❖ मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचे शैक्षणिक महत्त्व स्पष्ट करणे.
- ❖ खेळावर आधारित (Play-based), कृतीप्रधान (Activity-based) आणि अनुभवाधारित (Experiential) अध्यापन पद्धतींच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- ❖ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत शिक्षकांच्या भूमिका, जबाबदाऱ्या आणि व्यावसायिक विकासाचा अभ्यास करणे.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनामध्ये वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) मुळे बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचा, त्याच्या शैक्षणिक परिणामांचा, अंमलबजावणीतील संधी आणि आव्हानांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती (Secondary Data) संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF 2023), राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT) यांचे प्रकाशन, शिक्षण मंत्रालयाचे अहवाल, संशोधन लेख, संदर्भग्रंथ, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक नियतकालिके तसेच UNESCO, UNICEF आणि OECD यांसारख्या संस्थांचे अहवाल यांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे वर्गीकरण करून तिचे आशय विश्लेषण (Content Analysis) आणि वर्णनात्मक विश्लेषण (Descriptive Analysis) करण्यात आले आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील बालशिक्षणासंबंधी प्रमुख तरतुदी, प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (ECCE), मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (FLN), 5+3+3+4 शैक्षणिक रचना, मातृभाषेतून शिक्षण, खेळावर आधारित अध्यापन, कौशल्याधारित शिक्षण आणि शिक्षकांच्या भूमिकेतील बदल यांचे चिकित्सक परीक्षण करण्यात आले आहे. अभ्यासामध्ये विविध संशोधकांचे निष्कर्ष, शासकीय धोरणे आणि शैक्षणिक अहवाल यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. संशोधन प्रक्रियेत वस्तुनिष्ठता, विश्वसनीयता आणि शैक्षणिक प्रामाणिकता यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले असून निष्कर्ष उपलब्ध साहित्य आणि विश्वसनीय स्रोतांच्या आधारे मांडण्यात आले आहेत.

तथ्यांचे विश्लेषण

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत मूलभूत बदल घडवून आणणारे धोरण आहे. या धोरणामध्ये बालशिक्षणाला शिक्षणाचा पाया मानण्यात आला असून, प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (Early Childhood Care and Education – ECCE) याला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. उपलब्ध संशोधन साहित्य, शासकीय अहवाल आणि शैक्षणिक धोरणांच्या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाची सुरुवात पूर्वप्राथमिक स्तरापासून गुणवत्तापूर्ण पद्धतीने होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे 3 ते 8 वर्षे वयोगटातील मुलांच्या शारीरिक, बौद्धिक, भाषिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासावर अधिक भर देण्यात आला आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत 10+2 या पारंपरिक शैक्षणिक रचनेऐवजी 5+3+3+4 ही नवीन रचना स्वीकारण्यात आली आहे. या बदलामुळे पूर्वप्राथमिक शिक्षणाला औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग म्हणून स्थान मिळाले आहे. बालकांच्या वयानुसार आणि विकासाच्या टप्प्यानुसार अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आल्यामुळे शिक्षण अधिक नैसर्गिक, आनंददायी आणि परिणामकारक बनले आहे. खेळावर आधारित, कृतीप्रधान, अनुभवाधारित आणि शोधाधारित अध्यापन पद्धतींचा समावेश केल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासेला चालना मिळते आणि शिकण्याची प्रक्रिया अधिक अर्थपूर्ण होते. अभ्यासातून असेही स्पष्ट होते की राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (Foundational Literacy and Numeracy – FLN) यांना सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. बालकांना प्राथमिक स्तरावर वाचन, लेखन आणि गणितातील मूलभूत कौशल्ये विकसित करून देणे हे शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट मानले गेले आहे. यामुळे पुढील शैक्षणिक स्तरावरील अध्ययन अधिक सुलभ आणि प्रभावी होण्यास मदत होते. उपलब्ध तथ्यांच्या विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे बालशिक्षणामध्ये गुणवत्तापूर्ण, समावेशक, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले आहे. बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनुभवाधारित शिक्षण, मातृभाषेचा वापर, मूलभूत साक्षरता, शिक्षकांचे व्यावसायिक सक्षमीकरण आणि तंत्रज्ञानाचा समतोल वापर ही या धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

संशोधनासाठी पुढील सूचना

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या पार्श्वभूमीवर बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचा अधिक व्यापक आणि सखोल अभ्यास भविष्यात करणे आवश्यक आहे. विविध राज्ये, ग्रामीण व शहरी भाग तसेच शासकीय आणि खासगी शाळांमध्ये या धोरणाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता तुलनात्मक स्वरूपात अभ्यासणे उपयुक्त ठरेल. प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (ECCE) आणि मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (FLN) कार्यक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगती, भाषिक विकास, संज्ञानात्मक क्षमता आणि सामाजिक-भावनिक विकासावर होणारा दीर्घकालीन परिणाम अभ्यासणे आवश्यक आहे. यामुळे धोरणाच्या प्रत्यक्ष प्रभावाचे अधिक वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करता येईल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण देण्याच्या उपक्रमाचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन परिणामांवर होणारा प्रभाव विविध भाषिक आणि सांस्कृतिक संदर्भांमध्ये संशोधनाद्वारे तपासणे गरजेचे आहे. तसेच बहुभाषिक शिक्षणाच्या अंमलबजावणीतील संधी आणि आव्हानांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. बालशिक्षणामध्ये डिजिटल शिक्षण, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), आभासी वास्तव (Virtual Reality), संवर्धित वास्तव (Augmented Reality) आणि इतर शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या उद्दिष्टांच्या संदर्भात अभ्यासणे आवश्यक आहे. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी या तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता आणि परिणामकारकतेवर स्वतंत्र संशोधन होणे आवश्यक आहे.

मूल्यमापन

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) च्या संदर्भात बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचा सखोल अभ्यास करण्यापुरती मर्यादित आहे. या अभ्यासामध्ये प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (Early Childhood Care and Education – ECCE), मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (Foundational Literacy and Numeracy – FLN), 5+3+3+4 ही नवीन शैक्षणिक रचना, मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण, खेळावर आधारित (Play-based), कृतीप्रधान (Activity-based) आणि अनुभवाधारित (Experiential) अध्यापन पद्धती यांचा समावेश करण्यात आला आहे. या संशोधनामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे बालशिक्षणाच्या उद्दिष्टांमध्ये, अभ्यासक्रमामध्ये, अध्यापन पद्धतींमध्ये, मूल्यमापन प्रक्रियेमध्ये आणि शिक्षकांच्या भूमिकेमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेली संज्ञानात्मक, भाषिक, सामाजिक, भावनिक आणि सर्जनशील कौशल्ये विकसित करण्यासाठी धोरणामध्ये करण्यात आलेल्या तरतुदींचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF 2023), राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT), शिक्षण मंत्रालय, तसेच UNESCO, UNICEF आणि OECD यांसारख्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या अहवालांच्या आधारे बालशिक्षणातील बदलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. याशिवाय, संशोधन लेख, संदर्भग्रंथ, शैक्षणिक नियतकालिके आणि इतर विश्वसनीय दुय्यम स्रोतांमधील माहितीचा उपयोग करून विषयाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या संशोधनाची व्याप्ती प्रामुख्याने भारतातील बालशिक्षण व्यवस्थेपुरती मर्यादित असून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या शालेय शिक्षणातील प्रारंभिक टप्प्याशी संबंधित तरतुदींवर विशेष भर देण्यात आला आहे. प्रस्तुत अभ्यासामुळे बालशिक्षणामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे झालेल्या बदलांचे शैक्षणिक महत्त्व, अंमलबजावणीतील संधी, आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा समजून घेण्यास मदत होईल.

समस्येचे स्वरूप

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) हे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत व्यापक बदल घडवून आणणारे धोरण आहे. या धोरणामध्ये बालशिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले असून प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (ECCE), मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (FLN), मातृभाषेतून शिक्षण, खेळावर आधारित अध्यापन, अनुभवाधारित शिक्षण आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण यांसारख्या संकल्पनांचा समावेश करण्यात आला आहे. या धोरणाचा उद्देश बालकांचा सर्वांगीण विकास साधणे आणि शिक्षणाची गुणवत्ता उंचावणे हा आहे. तथापि, या उद्दिष्टांची प्रभावी अंमलबजावणी करताना अनेक व्यावहारिक समस्या आणि आव्हाने समोर येत आहेत. देशातील सर्व शाळांमध्ये आवश्यक शैक्षणिक आणि तांत्रिक पायाभूत सुविधा समान प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये पूर्वप्राथमिक शिक्षणासाठी आवश्यक वर्गखोल्या, शैक्षणिक साहित्य, प्रशिक्षित शिक्षक आणि डिजिटल साधनांची कमतरता आढळते. त्यामुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील अनेक तरतुदी प्रत्यक्षात प्रभावीपणे राबविणे कठीण ठरते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण देण्यावर भर देण्यात आला असला तरी विविध भाषिक पार्श्वभूमी असलेल्या राज्यांमध्ये या धोरणाची अंमलबजावणी करताना अनेक अडचणी निर्माण होतात. अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, शैक्षणिक साहित्य आणि प्रशिक्षित शिक्षकांची उपलब्धता या बाबींमध्ये अजूनही अनेक मर्यादा आहेत. त्याचप्रमाणे, शिक्षकांना नवीन अध्यापन पद्धती, सतत मूल्यमापन, कौशल्याधारित शिक्षण आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण सर्वत्र समान प्रमाणात उपलब्ध नाही. बालशिक्षणामध्ये खेळावर

आधारित आणि अनुभवाधारित शिक्षणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक शैक्षणिक वातावरण, पुरेशा सुविधा आणि संसाधने आवश्यक असतात.

व्याप्ती आणि मर्यादा

व्याप्ती :

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) च्या संदर्भात बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यापुरती मर्यादित आहे. या संशोधनामध्ये प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (Early Childhood Care and Education – ECCE), मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (Foundational Literacy and Numeracy – FLN), 5+3+3+4 ही नवीन शैक्षणिक रचना, मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण, खेळावर आधारित, कृतीप्रधान आणि अनुभवाधारित अध्यापन पद्धती तसेच विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण या घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे बालशिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात, अध्यापन पद्धतीत, मूल्यमापन प्रक्रियेत, शिक्षकांच्या भूमिकेत आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF 2023), शिक्षण मंत्रालय, NCERT, UNESCO, UNICEF आणि OECD यांच्या अहवालांच्या आधारे बालशिक्षणाशी संबंधित शैक्षणिक सुधारणा आणि धोरणात्मक बदलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला असून संशोधन लेख, संदर्भग्रंथ, शासकीय अहवाल, शैक्षणिक नियतकालिके आणि विश्वसनीय डिजिटल स्रोतांच्या आधारे माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

मर्यादा

प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम माहितीवर आधारित असल्यामुळे प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षण, मुलाखती, प्रश्नावली, निरीक्षण किंवा प्रयोगात्मक संशोधनाचा समावेश करण्यात आलेला नाही. त्यामुळे निष्कर्ष उपलब्ध साहित्य, धोरणात्मक कागदपत्रे आणि प्रकाशित संशोधनांच्या आधारे मांडण्यात आले आहेत. या अभ्यासामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या केवळ बालशिक्षणाशी संबंधित बाबींचा विचार करण्यात आला असून माध्यमिक, उच्च माध्यमिक किंवा उच्च शिक्षणातील बदलांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आलेला नाही. तसेच धोरणाची राज्यनिहाय किंवा जिल्हानिहाय अंमलबजावणी, आर्थिक परिणाम किंवा प्रशासकीय व्यवस्थेचा स्वतंत्र अभ्यास या संशोधनामध्ये समाविष्ट नाही. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची अंमलबजावणी अद्याप विविध स्तरांवर सुरू असल्यामुळे भविष्यात त्यामध्ये नवीन सुधारणा, मार्गदर्शक सूचना किंवा बदल होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे या संशोधनातील निष्कर्ष त्या काळातील उपलब्ध माहिती आणि धोरणात्मक तरतुदींवर आधारित आहेत. ग्रामीण आणि शहरी भागांतील शैक्षणिक सुविधा, शिक्षकांची उपलब्धता, डिजिटल पायाभूत सुविधा, आर्थिक परिस्थिती आणि सामाजिक पार्श्वभूमी यांमधील फरकामुळे धोरणाच्या परिणामांमध्ये स्थानिक पातळीवर भिन्नता आढळू शकते.

पार्श्वभूमी

भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही देशाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक विकासाचा प्रमुख आधार मानली जाते. बदलत्या जागतिक परिस्थिती, विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगती, जागतिकीकरण, कौशल्याधारित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकासाच्या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षण व्यवस्थेत व्यापक सुधारणा करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. या पार्श्वभूमीवर

भारत सरकारने जुलै 2020 मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (National Education Policy – NEP 2020) जाहीर केले. 1986 नंतरचे हे पहिले सर्वसमावेशक शिक्षण धोरण असून, गुणवत्तापूर्ण, समताधिष्ठित, समावेशक आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये बालशिक्षणाला शिक्षण व्यवस्थेचा पाया मानण्यात आले आहे. संशोधनातून असे सिद्ध झाले आहे की बालकाच्या जीवनातील पहिली आठ वर्षे ही त्याच्या बौद्धिक, भाषिक, सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासासाठी अत्यंत महत्वाची असतात. त्यामुळे प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (Early Childhood Care and Education – ECCE) या घटकाला धोरणामध्ये विशेष स्थान देण्यात आले आहे. पूर्वप्राथमिक शिक्षणाला औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेचा भाग बनवून बालकांच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. या धोरणामध्ये पारंपरिक 10+2 शैक्षणिक रचनेऐवजी 5+3+3+4 ही नवीन शैक्षणिक रचना स्वीकारण्यात आली आहे. या रचनेमुळे 3 ते 8 वर्षे वयोगटातील मुलांच्या विकासात्मक गरजांनुसार अभ्यासक्रमाची आखणी करण्यात आली आहे. खेळावर आधारित (Play-based), कृतीप्रधान (Activity-based), अनुभवाधारित (Experiential) आणि शोधाधारित (Discovery-based) शिक्षण पद्धतींचा अवलंब करून विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा, सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (Foundational Literacy and Numeracy – FLN) यांना सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. प्राथमिक स्तरावर प्रत्येक बालकाला वाचन, लेखन आणि गणितातील मूलभूत कौशल्ये आत्मसात करता यावीत यासाठी विविध शैक्षणिक उपक्रमांची आखणी करण्यात आली आहे. त्याचबरोबर मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण देण्यावर भर देण्यात आल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे आकलन, भाषिक विकास आणि शिक्षणातील सहभाग वाढण्यास मदत होत आहे.

तंत्रे व कार्यपद्धती

प्रस्तुत संशोधनामध्ये वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) मुळे बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी गुणात्मक (Qualitative) संशोधन दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे. या संशोधनाचा उद्देश धोरणातील प्रमुख तरतुदी, त्यांची अंमलबजावणी, शैक्षणिक परिणाम आणि बालशिक्षणावरील प्रभाव यांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे हा आहे. या संशोधनासाठी आवश्यक माहिती प्रामुख्याने दुय्यम (Secondary Data) स्रोतांमधून संकलित करण्यात आली आहे. माहिती संकलनासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF-2023), राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT) यांचे प्रकाशन, शिक्षण मंत्रालयाचे अहवाल, संशोधन लेख, संदर्भग्रंथ, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक नियतकालिके तसेच UNESCO, UNICEF, OECD आणि इतर विश्वसनीय शैक्षणिक संस्थांच्या अहवालांचा आधार घेण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी दस्तऐवज विश्लेषण (Document Analysis) आणि साहित्य समीक्षा (Literature Review) या तंत्रांचा वापर करण्यात आला. उपलब्ध संशोधन साहित्य, धोरणात्मक कागदपत्रे आणि शैक्षणिक अहवाल यांचे वर्गीकरण करून त्यांचे पद्धतशीर अध्ययन करण्यात आले. त्यानंतर संकलित माहितीचे आशय विश्लेषण (Content Analysis) आणि तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis) करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 पूर्वी आणि नंतर बालशिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचे परीक्षण करण्यात आले. संशोधनामध्ये माहितीची विश्वसनीयता, वस्तुनिष्ठता आणि शैक्षणिक प्रामाणिकता यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. विविध स्रोतांमधून प्राप्त माहितीचे परस्पर पडताळणी करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. या कार्यपद्धतीमुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे बालशिक्षणामध्ये झालेल्या

बदलांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि व्यावहारिक परिणाम स्पष्टपणे समजून घेणे शक्य झाले असून, भविष्यातील संशोधनासाठीही उपयुक्त दिशा प्राप्त झाली आहे.

शैक्षणिक महत्त्व

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे भारतातील शिक्षण व्यवस्थेच्या सर्वांगीण परिवर्तनासाठी तयार करण्यात आलेले महत्त्वपूर्ण धोरण आहे. या धोरणामध्ये बालशिक्षणाला शिक्षणाचा मूलभूत पाया मानून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. त्यामुळे बालशिक्षण अधिक गुणवत्तापूर्ण, समावेशक, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनविण्याच्या दृष्टीने या धोरणाला विशेष शैक्षणिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या धोरणामध्ये प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (Early Childhood Care and Education – ECCE) यावर विशेष भर देण्यात आल्यामुळे बालकांच्या शारीरिक, बौद्धिक, भाषिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासासाठी आवश्यक शैक्षणिक वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. बालकांच्या विकासाच्या टप्प्यांनुसार तयार करण्यात आलेली 5+3+3+4 ही नवीन शैक्षणिक रचना शिक्षण अधिक वैज्ञानिक, वयोगटानुसार आणि विकासाभिमुख बनवते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (Foundational Literacy and Numeracy – FLN) यांना सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. प्राथमिक स्तरावर वाचन, लेखन आणि गणितातील मूलभूत कौशल्ये विकसित झाल्यास विद्यार्थ्यांचा पुढील शैक्षणिक प्रवास अधिक सुलभ आणि यशस्वी होतो. त्यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेमध्ये सुधारणा होण्यास आणि शैक्षणिक गळती कमी होण्यास मदत होते. मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण देण्यावर दिलेला भर हे या धोरणाचे आणखी एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. मातृभाषेतून शिक्षण घेतल्यामुळे विद्यार्थ्यांना संकल्पना अधिक सहज समजतात, भाषिक कौशल्यांचा विकास होतो आणि शिक्षणाबद्दल आत्मविश्वास वाढतो. यामुळे बालकांच्या बौद्धिक विकासाला आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेला सकारात्मक चालना मिळते. या धोरणामध्ये खेळावर आधारित, कृतीप्रधान, अनुभवाधारित आणि कौशल्याधारित अध्यापन पद्धतींना प्राधान्य देण्यात आले आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, समस्या सोडविण्याची क्षमता, संवादकौशल्य, सहकार्याची भावना आणि जीवनकौशल्ये विकसित होतात. हे सर्व घटक 21 व्या शतकातील शिक्षणाच्या गरजांशी सुसंगत आहेत.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) हे भारतातील बालशिक्षण व्यवस्थेमध्ये मूलभूत आणि सकारात्मक बदल घडवून आणणारे धोरण आहे. या धोरणामध्ये प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (ECCE), मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (FLN), विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन, अनुभवाधारित शिक्षण, मातृभाषेतून शिक्षण आणि सर्वांगीण विकास यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. त्यामुळे बालशिक्षण अधिक गुणवत्तापूर्ण, समावेशक आणि विकासाभिमुख बनण्यास मदत होत आहे. अभ्यासातून असे दिसून आले की 5+3+3+4 ही नवीन शैक्षणिक रचना बालकांच्या वयानुसार आणि विकासाच्या टप्प्यानुसार शिक्षणाची पुनर्रचना करते. यामुळे पूर्वप्राथमिक शिक्षणाला औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान मिळाले असून बालकांच्या बौद्धिक, भाषिक, सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासाला चालना मिळत आहे. खेळावर आधारित, कृतीप्रधान आणि अनुभवाधारित अध्यापन पद्धतींमुळे शिक्षण अधिक आनंददायी, प्रभावी आणि विद्यार्थीकेंद्रित झाले आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी शिक्षकांचे सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण, आधुनिक पायाभूत सुविधा, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा संतुलित वापर, मातृभाषेतील दर्जेदार शैक्षणिक

साहित्याची निर्मिती, पालकांचा सक्रिय सहभाग आणि प्रभावी शैक्षणिक प्रशासन आवश्यक आहे. तसेच केंद्र आणि राज्य सरकार, शैक्षणिक संस्था, शिक्षक आणि समाज यांच्यात समन्वय साधून धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास बालशिक्षणाची गुणवत्ता अधिक उंचावता येईल. एकूणच, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे बालकांच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य देणारे, समताधिष्ठित, समावेशक आणि भविष्याभिमुख शिक्षण व्यवस्थेचा पाया घालणारे धोरण आहे. योग्य नियोजन, प्रभावी अंमलबजावणी आणि सातत्यपूर्ण मूल्यमापन यांच्या साहाय्याने हे धोरण भारतातील बालशिक्षणामध्ये सकारात्मक आणि दीर्घकालीन परिवर्तन घडवून आणण्यास सक्षम ठरेल.

संदर्भ

1. भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. (2020). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020. नवी दिल्ली : शिक्षण मंत्रालय.
2. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT). (2023). राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा – शालेय शिक्षण 2023 (National Curriculum Framework for School Education 2023). नवी दिल्ली : NCERT.
3. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT). (2022). मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (FLN): मार्गदर्शक तत्त्वे. नवी दिल्ली : NCERT.
4. भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. (2021). निपुण भारत (NIPUN Bharat): राष्ट्रीय मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियान. नवी दिल्ली : शिक्षण मंत्रालय.
5. भारत सरकार, महिला व बाल विकास मंत्रालय. (2013). राष्ट्रीय प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षण (ECCE) धोरण. नवी दिल्ली : महिला व बाल विकास मंत्रालय.
6. युनेस्को (UNESCO). (2021). शिक्षणाचे भविष्य: एकत्रितपणे आपल्या भविष्याची पुनर्कल्पना (Reimagining Our Futures Together). पॅरिस : UNESCO.
7. युनेस्को (UNESCO). (2015). शिक्षण 2030 कृती आराखडा (Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action). पॅरिस : UNESCO.
8. युनिसेफ (UNICEF). (2019). प्रारंभिक बालविकास आणि शिक्षणावरील जागतिक अहवाल. न्यूयॉर्क : UNICEF.
9. आर्थिक सहकार्य व विकास संघटना (OECD). (2021). शिक्षणाचा आढावा 2021 (Education at a Glance 2021). पॅरिस : OECD Publishing.
10. अग्रवाल, जे. सी. (2021). भारतीय शिक्षण व्यवस्था, विकास आणि समस्या. नवी दिल्ली : शिप्रा पब्लिकेशन.